

the Commercial Institute, but without rights which state universities had. Accordingly, the lingering struggle for acquiring of these rights had begun since they significantly increased chances of being employed for students of the Kyiv Commercial Institute. Only in May 1912 the Institute received the same rights as state universities, but this regulation was not in force until December 1912. It has been proved that M. Dovnar-Zapol'skiy, founder and first director of the Kyiv Commercial Institute, played the decisive role in all the changes pertaining to the legal status of the Kyiv Commercial Institute

Key words: M. Dovnar-Zapol'skiy, Kyiv Commercial Institute, higher education establishments, history of Ukraine of the early 20th c., legal status of the higher education establishment.

Отримано: 6.12.2017

УДК 72(472.43):379.85

В. С. Церклевич

Хмельницький кооперативний торговельно-економічний інститут

САКРАЛЬНА АРХІТЕКТУРА ХМЕЛЬНИЧЧИНИ ЯК ПРОВІНЦІЙНИЙ ПРИКЛАД ВІДОБРАЖЕННЯ АРХІТЕКТУРНИХ СТИЛІВ РІЗНИХ ЕПОХ

У дослідженні здійснений анотований огляд пам'яток сакральної архітектури сучасної Хмельниччини у розрізі різних історичних епох: княжої доби і Середньовіччя (українського бароко), ренесансу і класицизму, еkleктики і модерну. Здійснено спробу аналізу архітектурних особливостей та історичних аспектів заснування та функціонування храмів, представлені історичні факти, що дають підставу позиціонувати означені пам'ятки у якості об'єктів туристичного інтересу.

Ключові слова: сакральна архітектура, сакральний туризм, архітектурний стиль, костел, монастир, санктуарій, собор.

Хмельниччина – унікальна земля, наша історія є складовою героїчної, культурної, духовної минувшини українського народу.

Архітектурні пам'ятки Хмельниччини відтворюють національну і сакральну культуру княжої доби і Середньовіччя (українського бароко), ренесансу і класицизму, еkleктики і модерну, демонструють здобутки, що є результатом співжиття православного, католицького, іудейського світів.

Релігійний (сакральний) туризм є найдавнішим в історії людства. Звичай відвідувати святі місця започаткований у ранній період існування християнства. У старозавітні часи головним об'єктом прочанства був Єрусалим, особливо після реформ царя Йосії (VII ст. до Р.Х.). У новозавітній період прощі Ісуса Христа до Єрусалимського храму стали важливим елементом Його наочної проповіді. Прочанська традиція свято підтримувалась апостолами і після Вознесіння Ісуса Христа. Книга Діянь святих апостолів засвідчує, що апостол Павло вважав своїм обов'язком відбутися прощі до Єрусалиму (*Дії 20:16; 24:11*). У пізніші часи найбільш поширеним був звичай відвідувати «Землю Обітвану». Миряни, котрі відвідували «Землю Обітвану», приносили «паломи» – пальмові гілки, що з давніх часів було символом «оазису», місцем відпочинку та наявності життєдайної води. Християнське паломництво українців є одним з найдавніших видів подорожей, відомих з літописних джерел ще IV ст. н.е. [1; 2]. Так, основні аспекти давньоруського паломництва відображені у творі Данила Паломника «Житє и

хожденьє Данила Руськия земли игумена» [1]. Данило Паломник не був першим паломником з Руси-України у Святій землі. У «Печерському Патерику» знаходимо інформацію про українських паломників ще у XI ст. Однак саме він першим описав своє паломництво, яке здійснив в 1106-1108 рр. На українській землі, як засвідчують давні літописи і хроніки, побувало багато подорожуючих зі Сходу і Заходу. Їх приваблювала краса української природи, шляхетність душі українського народу, духовна величність Києво-Печерської і Почаївської лавр, Київської Софії, культурних і сакральних пам'яток інших регіонів України [3]. Паломницька традиція є тим об'єктивним підґрунтям, на якому зараз розвивається і поступово набирає поширення релігійний туризм в Україні [1].

Відродження в роки Незалежності духовно-релігійного життя України призвело до підвищення інтересу стосовно внутрішнього сакрального та релігійного туризму. Сакральний та релігійний туризм поєднує у собі духовну, естетичну, пізнавальну, інформаційну та відпочинкову складові, виконує соціальну функцію, що надає йому особливого значення.

Щодо економічної складової сакрального (релігійного) туризму, доречно навести наступні дані. Сьогодні в Україні діє 8,5 тисяч туристичних компаній. Так, лише у сусідній Польщі щороку на прощу вирушає близько 7 мільйонів поляків (17% усього населення), в тому числі 1 мільйон за кордон. У Західній Європі у щорічних прощах бере участь близько 35 мільйонів осіб. Якщо ж аналізувати світові тенденції, то сьогодні оглядати релігійні пам'ятки щорічно вирушають 300-350 млн. осіб у всьому світі, здійснюючи при цьому більше 3 млрд. подорожей.

Інтерес до сакральної архітектури регіону виник ще в XIX ст. Праці істориків означеного періоду стосувались передусім хронології заснування монастирів, кляшторів, храмів, біографій історичних осіб, пов'язаних із фундацією культових споруд (Ю.А. Ролле, Ю. Сіцінський, М. Тодорович, В. Гульдман, М. Яворовський, В. Марчинський, О. Пшездецький, О. Сементовський, В. Вечерський). Сакральне зодчество виступає предметом сучасних досліджень С. Єсюніна, Є. Пламеницької, О. Пламеницької тощо; постатям видатних подільських архітекторів XIX ст. присвячені праці А. Задорожнюка. Проблема польської історико-архітектурної спадщини на Поділлі порушувалась у працях численних дослідників, у першу чергу – польських. Найвагомішою є «Dzieje rezydencji na dawnych kresach Rzeczpospolitej» – фундаментальна праця Романа Афтанази [1]. Дослідженням особливостей розвитку сакрального туризму, територіальною організацією релігійних установ займалися К. Дударчук, В. Джалган, С. Житенев, В. Жупанський, І. Костапук, Л. Ключко, О. Любіцева, С. Павлов, С. Романчук та ін. Увага широкої громадськості до історичних місць на початку XXI століття засвідчується також значною кількістю сайтів, присвячених історії та сьогоденню пам'яток, найвідоміші із них – «Україна інкогніта», «Замки та палаци України», «Тут був я» [9-11] тощо.

Метою дослідження є формування цілісного уявлення про сакральну архітектуру католицьких храмів Хмельниччини, виокремлення об'єктів, що можуть становити інтерес для потенційних туристів, здійснення лаконічного опису історії фундації, архітектоники храмів, наведення фактів, що засвідчують їх виключність у історико-культурному просторі.

За даними інформаційного ресурсу «Енциклопедія пам'яток», на Хмельниччині налічується 275 сакральних споруд, побудованих до початку XX століття. Особливої уваги заслуговують храми, що зберегли свій первісний вигляд до сьогодні. Найбільш давньою культовою спорудою Хмельниччини є Бакотський (Михайлівський) скельний монастир (XII ст.). Взірці скельних монастирів представлені також у Слобідці Сатанівській, залишки скельного печерного монастиря є у с. Субіч Кам'янець-Подільського р-ну.

Зокрема, щодо Сатанівського Свято-Троїцького монастиря, то фундаторами його вважають лаврських ченців, які втекли зі знищеного Батием Києва. Побуває також версія, згідно з якою Сатанівський монастир заснований ченцями з Афону, які оселилися тут за півстоліття до Володимирого хрещення України-Русі.

На Хмельниччині представлені храми унікального типу – оборонні церкви. Такою є відома Покровська церква-фортеця у с. Сутківці. Оцінити оборонний потенціал Сугковецької церкви допомагають наступні дані: храм являє собою хрестову двоярусну споруду, до якої з чотирьох боків прилягають могутні півкруглі башти. Нижні яруси трьох башт мають по 5 амбразур, а верхні опоясані великою кількістю бійниць. Пораховано, що церква мала 95 бойових точок при товщині стін близько 1,7 метра.

Прикладом оборонної церкви є також Покровська церква-фортеця у с. Шарівка. «Памятники градостроительства и архитектуры» повідомляють, що найстарішою частиною церкви була дзвіниця, яка слугувала оборонною вежею. Товщина її стін також складає 1,7 метра. Церква Св. Покрови у Адамівці також побудована за зразком подільських оборонних храмів XVI ст. Це кам'яна одноверха споруда, яка є рідкісним прикладом триконхового храму XVIII століття.

На території області представлені також замкові (фортечні) храми. Взірцем такого є замковий храм у Меджибожі. Побудований у XVI ст. в готичному стилі і з пізнішими бароковими добудовами, цей гаталицький храм під час турецького панування був перетворений в мечеть, а сигнатурка – в мінарет, півмісяць на якому зберігся аж до початку 2000-х років.

Значний інтерес представляє дерев'яне храмове будівництво нашої області. Окрім найбільш відомих дерев'яних храмів м. Кам'яця-Подільського (Хрестовоздвиженська церква на Карвасарах) та с.Зіньків, Михайлівська церква XVIII ст. (подільська школа дерев'яної народної архітектури; зауважимо, що дослідник Г. Логвин у своїй праці «Украина и Молдавия» відзначає, що: «Архитектурно-художественные достоинства Михайловской церкви ставят ее на одно из первых мест в подольской школе деревянной народной архитектуры Украины»).

Окрім того, маємо цілу низку церков, побудованих у традиціях подільської та північноподільської архітектурної школи. Так, старовинна дерев'яна церква у Старому Кривині, збудована в стилі українського бароко. Це – цікава архітектурна споруда, яка своєю формою схожа на корабель.

У «Пам'ятниках містобудування та архітектури Української РСР» старокривинську церкву схарактеризовано наступним чином: «Дерев'яна, тризубна, триглава з галереєю по всьому периметру. Квадратний у плані неф ширший бокових зрубів, апсида майже квадратна, бабинець сильно витягнутий». Така форма церкви у часи побудови (XVIII століття) звалася «кораб». І дійсно, вона нагадує корабель, який ніби пливе по зеленому морю трави.

Михайлівська церква і дзвіниця (1799 р.) у с. Велика Радогощ (Ізяславський р-н) відноситься до пам'яток народної архітектурної школи північного Поділля. Будову храму логічно доповнює дерев'яний різьблений іконостас. У традиціях подільської школи побудована дерев'яна Дмитрівська церква у с. Залуччя Чемеровецького р-ну.

Храмами синодального типу є дерев'яні церкви сіл Личівка, Ріпна, Соломна, Шмирки, Юхимівці (Волочиський р-н), Блищанівка (Дунавецький р-н), Білогородка (Ізяславський р-н). У традиціях волинської школи побудована Михайлівська церква 18 ст. (с. Западинці Летичівського р-ну).

На Хмельниччині представлені кам'яні храми, побудовані у традиціях волинської школи. Такою є церква Параскеви П'ятниці у Самчиках – волинського зального типу.

В сакральній архітектурі Хмельниччини представлені полкові церкви. У 1889 р. поблизу хутора Дубовий було завершено спорудження військового містечка (казарми, стайні, службові та ін. приміщення), де розташувався 35-й драгунський Белгородський полк. Це була одна з найкращих в російській армії кавалерійських частин. Сформований у 1775 р., брав участь у Вітчизняній війні 1812 р. та російсько-турецькій 1877-1878 років. Саме для задоволення релігійних потреб російських військових споруджено полкову церкву Св. Андрія Первозванного. З аналогічною метою в районі переїзду на Дубове (колишній Поштовий переїзд) у 1897-1898 рр. споруджено Свято-Георгієвську полкову церкву 46-піхотного Дніпровського полку та освячено на честь апостолів Петра і Павла. За переказами в цій церкві вінчався великий письменник О. І. Купрін, який у 1890-1894 рр. проходив службу саме у цьому полку. Полкова Андріївська церква у Старокосянтинові разом із казармами та допоміжними господарськими військовими будівлями утворює єдиний комплекс. У оздобі фасадів будівлі переважають елементи, притаманні російському народному зодчеству. Будівля церкви є однією з небагатьох споруд Старокосянтинова у «руському» стилі кінця XIX століття.

Чимало храмів Хмельниччини є чудовими взірцями архітектури окремих епох: псевдоготики і ренесансу, бароко, класицизму.

Архітектурною пам'яткою доби псевдоготики і ренесансу є Костел Івана Хрестителя у Ізяславі, закладений у 1599 році з ініціативи Януша Заславського і його дружини Олександри Сангушко.

У 1398 р., на кошти вірменина Синана Котлубея, можливо, на місці більш ранньої культової споруди, у Кам'янці-Подільському було побудовано Миколаївську вірменську церкву. Це одна із небагатьох сакральних споруд, збережених до нашого часу, яка була заснована у XIV ст.

До епохи ренесансу відноситься також будівництво костелу Св. Анни, зведеного у Полонному італійськими архітекторами (на запрошення Івана-Януша Острозького) у 1583-1607 р.

У 1617 р. у Кам'янці-Подільському францисканці розпочинають будівництво костелу Успіня Діви Марії. Костел початково побудований в готичному стилі, однонавовий з тригранною вівтарною частиною на східному фасаді та двома каплицями на бокових фасадах. В 1753-1781 рр. до апсиди прибудована дзвіниця у стилі бароко.

У стилі українського бароко побудована Церква Різдва Пресвятої Богородиці у Славути (1819 р.). До нашого часу збереглися руїни барокового костелу Св. Юзефа Обручника, побудованого біскупом Павлом Волицьким у 1608 році у с.Чорнокозинці Кам'янець-Подільського р-ну. Зауважимо, що туристам пам'ятка буде цікавою ще й з тієї причини, що Чорнокозинці (замок) у XVII ст. були літньою резиденцією кам'янецьких біскупів (єпископів).

З епохою бароко пов'язана мурована Церква Св. Трійці (XVII ст.), рештки центрального корпусу з високою триярусною дзвіницею і масивна вежа монастирської брами (все XVIII ст.), що входить у комплекс монастиря у Сатанівській Слобідці. У часи розквіту монастир був знаним духовним та просвітницьким центром. Вихідцем зі Свято-Троїцького монастиря був просвітник Арсентій Сатанівський – під час церковної реформи за дорученням патріарха Никона, він керував виправленням богослужбених книг, по яких досі ведеться служба у всіх православних храмах України, Білорусії та Росії. Із відомих гостей обителі варто згадати московського царя Петра I. Повертаючись додому після провального Прутського походу 1711 р. він також зупинився в Сатанові. Наприкінці XVIII століття з'їзд представників Чину св. Василя Великого, яко-

му на той час належала обитель, обрав Сатанівський монастир місцем для довічного ув'язнення ченців, засуджених церковним судом до поховання живцем. Першим і останнім з похованих живцем був Филимон Вітошинський. Засудженого спочатку відспівали як небіжчика, а потім замурували. Їжу йому подавали через спеціальне віконце. У 1703 р. на Поділлі спалахнуло повстання під проводом козачого полковника Федора Шпака. Коронне військо його жорстоко придушило. Базою королівських карателів став монастир у Сатанові. Підземелля обители перетворилися на катівні. За переказами, багато полонених повстанців були там замурувані живцем. Наприкінці 80-х ХХ ст., при розчищенні підвалів, дійсно було знайдено значну кількість людських кістяків.

Свято-Троцький монастир відомий ще й як резиденція єдиного в Україні цеху професійних жебраків. Цех був офіційно зареєстрованою структурою, зі своїм цехмістером, ієрархією, символікою, печаткою та іншими регаліями. Цеховий жебрак мусив уміти грати на різноманітних музичних інструментах, знати безліч пісень та дум тощо. Жебраками опікувався ігумен монастиря та орден Василіан. Значну частину зібраного жебраки віддавали на церкву. Натомість отримували охоронну грамоту від ігумена монастиря.

Хоча більшість барокових прикрас церквою монастиря втрачено, проте над входом до храму ХVІІІ ст. збережено керамічний майоліковий барельєф, що зображає Божу Мати Ченстоховську. Всі старовинні храмові розписи було знищено за часів СРСР. Сьогодні особливий мистецький інтерес викликає створена у 1992 році фреска, присвячена Страшному Суду. Художник використав традиції українського іконопису ХVІІ-ХVІІІ ст., коли серед персонажів Страшного Суду зображали реальних людей або уособлення реальних соціальних та політичних груп. Зокрема, на передньому плані серед праведників бачимо козака-запорожця. У пекельній частині Суду, крім звичайних грішників на кшталт сріблολюбців, перелюбників, п'яниць, убивць та самогубців, стіни Свято-Троцького храму прикрашають портрети Леніна, Сталіна, Троцького, Гітлера, Берії, Хрущова (з черевиком у руці). Зображення Змія, який символізує Ворога Людського вкриті зловісними червоними комуністичними пентаграмами.

До доби пізнього бароко належить також костел **Пресвятої Діви Марії у Тарнаруді (Волоцький р-н)**. Чудотворна ікона Христа Спасителя знаходилася у костелі до 1920 року, поки не була перевезена до Тернополя, а згодом – до польського містечка Зельонка Паслецька. На сайті села вказано, що завдяки чудотворному образу до 1920 року Тарнаруда була таким паломницьким центром для римо-католиків, як **Почаїв** для православних, а **Зарванія** – для греко-католиків.

Самобутнім витвором пізнього бароко є Вірменський костел Непорочного Зачаття Богоматері. Садиба його відома з вірменських джерел як «маленька стародавня Вірменська фортеця» (с. Жванець, Кам'янець-Подільський р-н). Храм і сьогодні оточений оборонним кам'яним муром з двома брамами, що колись мали стрільниці. У цьому ж стилі побудовано Костел Воздвиження Святого Хреста у Зінківцях Кам'янець-Подільського р-ну Хмельницької обл. (1718 р.).

У 1724 р. завершилось будівництво монастиря домініканців у Летичеві. Домінантою монастиря є костел Успіння Діви Марії **(1606-1638 рр.)**, який отримав назву на честь ікони Пресвятої Діви Марії Богородиці, привезену з Ватикану і даровану домініканцям папою Кліментом VII.

Відомою пам'яткою архітектури доби пізнього бароко є будівлі колишнього монастиря лазаритів з костолом святого Йосипа у Ізяславі. Обитель монахів було зведено протягом 1747-1755 рр. Сьогодні костел святого Йосипа є єдиним діючим римо-католицьким храмом Ізяслава. До епохи бароко відноситься будівництво збережених до нашого часу храму у Китайгороді (костел Святої Діви Марії (1772-1776).

Бароково-ренесансною пам'яткою архітектури є колишній бернардинський монастир у Ізяславі, зведений на початку XVII століття. Протягом 1797-1815 років обитель була головною резиденцією Руської провінції непорочного зачаття Пресвятої Диви Марії отців-бернардинів.

Є на Хмельниччині храм, в архітектурі якого гармонійно поєднано риси трьох архітектурних стилів: ренесансу, бароко, неоготики. Мова про кафедральний костел Св. Петра і Павла у м. Кам'янці-Подільському. Первісна будівля була побудована у романському стилі (поч. XVI ст.). Згодом добудовувались каплиці, презбитеріум. У роки турецького панування до західного фасаду храму прибудований мінарет з тесаних білокам'яних блоків, основою якого слугує каплиця XVI ст. Пізніше (після перемоги під Хотиним) на верхівку мінарету встановлено дерев'яну скульптуру Диви Марії, котру в 1756 р. замінено на іншу, зі сплаву міді й срібла. Сьогодні до комплексу споруд Кафедрального костелу Св. Апостолів Петра і Павла входять: Кафедральний костел Св. Ап. Петра і Павла з каплицями – Святих таїнств, Непорочного зачаття Диви Марії, Утішення Диви Марії; дзвіниця, триумфальні ворота, Турецький мінарет, будинок подільського єпископа.

Унікальними релігійними пам'ятками доби класицизму на Хмельниччині є церкви-ротонди – зокрема, церква Іоанна Богослова у с. Маків (1839-1862 рр). Планово-об'ємна структура споруди Іоаннобогословської церкви є характерною для класицизму, однак окремі деталі храму містять прикметні риси неоготики, що є притаманним для храмів Поділля. Є відомості, що під час громадянської війни тут брав черговий шлюб батько Махно.

У будівничій формі «ротонда», архітектурному стилі «класицизм» побудовано Церкву Преображення Господнього у Старому Острополі (1840 р). Пам'ятка є одним з небагатьох зразків ротонд періоду класицизму на теренах України. У 1835 році зведено також найдавніший кам'яний храм м. Хмельницького – Свято-Різдво-Богородичний храм. Храм у формі кола – символу вічної премудрості Божої.

Свою історію Собор Різдва Богородиці веде з далекого XVII ст. Існують відомості, що ще у 1670-х роках саме на цьому місці стояла невеличка дерев'яна церква. Собор мав значну кількість літератури – більше ста найменувань. Найдавнішим виданням був Часослов 1729 р. видання, надрукований у Києві. Серед церковного начиння була дуже цікава річ: дарохранительниця срібла 875-ї проби, визолочена, вагою біля 1 кг. На її нижній частині було зроблено напис: «Вклад Благоверного Государя Наследника Цесаревича и Великого Князя Александра Александровича во Соборний храм города Проскурова в поминование за упокой души Государя Цесаревича і Великого Князя Николая Александровича 12 апреля 1865 года».

До доби класицизму належить також спорудження мурованої церкви Івана Богослова (1812-1818 рр.) у с. Требухівці.

В еkleктичному стилі побудовано Покровську церкву (1861 р.) у Кам'янці-Подільському. Кам'яна, безстовпна, із прямокутною вівтарною частиною й прибудованою із заходу дзвіницею. В інтер'єрі відкритий фрагмент стінопису початку XX в. (близько 1900-1910 р.).

У 1851-1861 рр. у Кам'янці-Подільському будується величний кам'яний храм – церква святого Георгія. Церкву побудовано відповідно до типових проєктів, рекомендованих у другій половині XIX століття для повсюдного використання в межах Російської імперії. Такі проєкти називалися стилізаторськими наслідуваннями давньоруської архітектури. Пам'ятка є характерним зразком так званого «псевдоруського стилю» в російській архітектурі XIX століття. У псевдоруському стилі представлена також дерев'яна церква Св. Параскеви, поч. XX ст., побудована у с.Пудлівці, Кам'янець-Подільського р-ну.

Цікавим типом пам'яток є каплиці-мавзолеї. Одна із таких збереглась на польському кладовищі с. Брага Кам'янець-Подільського р-ну. Такою архітектурною формою є невеличка, майже іграшкова, капличка Св. Миколая, що стоїть перед дзвіницею біло-блакитного храму Св. Онуфрія (Городок). Ця капличка зведена над могилою Миколи Виноградського, батька Сергія Виноградського. (Сергій Виноградський – один із фундаторів сучасної мікробіологічної науки, після еміграції Сергій Миколайович був одним із керівників Інституту Пастера в Парижі, фундатор напряму «мікробіологія ґрунтів»).

У грецькому архітектурному стилі побудований костел на честь Успіня Пресвятої Богородиці 1797 р. у Чорному Острові. Римо-католицький костел Св. Дороти (м. Славута), побудований у 1825 р., є точною копією паризького костела Св. Євстафія.

Є й інші факти, які можуть слугувати аргументом туристичної привабливості сакральних споруд нашого краю. Місто Городок, який ще має неофіційну назву «Маленька Варшава», є своєрідною столицею релігійного життя українських католиків. Костел Св. Станіслава, Єпископа та Мученика, без усякого перебільшення можна вважати найунікальнішим сучасним храмом України. Це – перший у нашій країні католицький храм, зведений після 1917 року, у радянську добу. Попри спротив влади, місцевий священник Владислав Ванаг зумів побудувати костел у розквіт комуністичної епохи у 1982 р. Сакральна католицька архітектура Городка також представлена костелами Св. Йосифа та Св. Фаустини Ковальської. Біля костелу впадають в очі три великих старовинних пам'ятника – це могили магнатів Скибинецьких – одних із найбагатших родів Поділля.

Сьогодні на Хмельниччині збережено дев'ять давніх синагог. Найбільш відомі з них – Сатанівська, у с. Кузьмин, у Ізяславі та Кам'янці-Подільському. Також об'єктом інтересу як науковців, так і представників єврейських громад є збережені єврейські кладовища (Меджибіж, Кузьмин, Ізяслав, Красилів, Городок).

Найцікавішим з мистецької і туристичної точок зору виглядає єврейське кладовище у Сатанові. Тут збереглося майже 2000 надгробків, з яких 720 належать до XVI-XIX ст. століть. Найстаріший пам'ятник датований 1576 роком. Різблений декор відзначається розмаїтістю та детальним художнім опрацюванням; епітафії також визначаються різноманітністю й великою кількістю цитат із Біблії.

Декоровані надгробки XVI-XIX століть є одним із найяскравіших прикладів народного мистецтва східноєвропейських євреїв. Перші декоровані стели (мацеви) з'являються у великих культурних центрах Східної Європи (Прага, Краків) наприкінці 16 ст. і несуть на собі вплив мистецтва Ренесансу. Надгробки цих часів мають арочну форму, або форму порталу, а основним видом декорування стел є рослинний або архітектурний орнамент. На пам'ятниках початку XVII ст. з'являються образні мотиви: леви, грифони, зображення вінків або корон.

Подальший розвиток мистецтва різблення по каменю представлено численними прикладами з Поділля, Галичини, Волині. Найбільш опрацьованими в художньому відношенні є пам'ятники XVII-XIX ст. з Меджибожа, Сатанова (Поділля), Вишнівця (Волинь). Своєрідний самодостатній стиль мистецтва різблення по каменю з численними локальними варіантами, єдністю композиції та образної мови формується на Поділлі та Волині на початку 18 ст. На середину і другу половину 19 ст. припадає виродження і згасання цього виду декоративно-прикладного мистецтва. Місцем паломництва хасидів усього світу є могила засновник хасидського руху Баал Шем Това у Меджибожі.

Унікальним віросповіданням, що почасти мало поширення на землях Хмельниччини, стало аріанство – елітарна релігія обраних. Аріанська капличка збережена у Тихомелі Білогірського району. У другій половині XVII століття в Західній Європі почалась антиреформаторська реакція, яка супроводжува-

лася гонінням протестантів з боку традиційного католицизму а, отже, і з боку держави. Переслідувані реформатори знаходили притулок у віддалених закутках Польщі. Одним з таких закутків були й Панівці (Кам'янець-Подільський р-н), в яких з дозволу Яна Потоцького облаштувалися *кальвіністи* – представники однієї з течій протестантизму. У 1590 році кальвіністи збудували між двома південними баштами замку двоповерховий колегіум (вищу школу), нижчу школу і кірху. Збережений до нашого часу двоповерховий будинок по обидва боки надбрамної башти і є колишнім кальвіністським колегіумом.

Результати здійсненого дослідження засвідчують: наявні архітектурні споруди Хмельницької області відображають практично усі європейські архітектурні стилі; створені на перехресті синтетичних культурних впливів по лінії «Захід – Схід», перебуваючи у локації, рівновіддаленій від імперських центрів. Актуальним залишається питання про вивчення стану збереження сакральних споруд та внесення об'єктів до державного реєстру пам'яток архітектури. Наступним етапом дослідження є формування привабливих туристичних маршрутів та проведення масштабних PR-акцій, спрямованих на ознайомлення громадськості із пам'ятками культурно-історичних надбань нашого краю.

Список використаних джерел:

1. Aftanazy R. Materiały do dziejów rezydencji / Roman Aftanazy. – Wyd. Instytut Sztuki PAN, 1986-1994 (11 т.).
2. Гульдман В.К. Памятники старины в Подоліи / В.К. Гульдман. – Каменец-Подольский : Тип. Подольского губ. правления, 1901. – 401 с.
3. Єсюнін С.М. Вулиці Хмельницького. Історико-довідкове видання / С.М. Єсюнін. – Тернопіль : Видавець В. П. Андрійшин, 2005. – 122 с.
4. Житенев С.Ю. Религиозное паломничество: межкультурное коммуникации и цивилизационный контекст : автореф. дис. ... канд. культурологи / С.Ю. Житенев. – М., 2010. – 27 с.
5. Задорожнюк А.Б. Подільські архітектори ХІХ ст. / А.Б. Задорожнюк // Освіта, наука і культура на Поділлі : збірник наук. праць. – Кам'янець-Подільський : Оіум, 2004. – Т. 4. – С. 264-270.
6. Памятники градостроительства и архитектуры Украинской ССР: иллюстр. справочник-каталог. – К. : Будівельник, 1986. – Т. 4. – 375 с.
7. Пламеницька О.А. Сакральна архітектура Кам'янця на Поділлі / О.А. Пламеницька. – Кам'янець-Подільський : АБЕТКА, 2005. – 388 с.
8. Сецинский Е. Город Каменец-Подольский. Историческое описание / Е. Сецинский. – К. : Тип. С.В. Кульженко, 1895. – 247 с.
9. Україна інкогніта [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://ukrainaincognita.com>.
10. Замки, фортеці, палаци України [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.zagorodna.com/uk/korisna-informaciya/zamki-palaci-forteci-ukrajni>.
11. Замки та храми України [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.castles.com.ua/mali.html>.

The review of Catholic sacred architecture of modern Khmelnytskyi in different historical epochs like Middle Ages (Ukrainian Baroque), Renaissance and classicism, the era of electricity and modern era has been investigated. An attempt to analyze architectural features and historical aspects of the foundation and functioning of Catholic churches has been made. Historical facts are presented. They give the basis to position certain places as sites of tourist attractions.

Key words: sacral architecture, sacral tourism, architecture, church, monastery, Sanctuary, cathedral.

Отримано: 22.12.2017